
DOI

УДК 930.22

Людмила Міщенко (м. Охтирка)

директор комунального закладу

«Охтирський міський краєзнавчий музей»,

E-mail: Lvm.museum@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6483-0394>

О. Д. Твердохлебов – (не)провінційний літератор, фольклорист Поворскля Слобожанщини

Метою статті є аналіз літературної спадщини охтирського історика-краєзнавця, фольклориста й етнографа Олександра Дмитровича Твердохлебова. Наукова новизна статті полягає в опрацюванні рукописних літературних праць О. Д. Твердохлебова, що зберігаються у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею Сумської області, та введенні до наукового обігу невідомих творів автора. Методологія дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму, мультифакторності. Для реалізації дослідницьких завдань застосовано міждисциплінарний, ретроспективний, структурний підходи та використано методи опису, компаратизму, аналізу, синтезу, узагальнень. Висновки. Проаналізовано літературно-фольклорні тексти О. Д. Твердохлебова, визначено їхній концепт, особливості побудови тексту, викладу, жанрово-стильові, видові характеристики, специфіку лексики. Акцентовано увагу на рукописах праць «Старосвітська Масниця (бувальщина)», «Попівна», «Федот» та ін., які увиразнюють його манеру письма як літератора й збирача фольклору.

Ключові слова: О. Д. Твердохлебов, краєзнавство, фольклористика, літератор, фольклорист, фольклор, Слобожанщина, Поворскля.

Ljudmyla Mishchenko (Okhlyrka)

Director of the Municipal Institution

«Okhlyrka City Local History Museum»

E-mail: Lvm.museum@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6483-0394>

O. D. Tverdokhlebov – a (non-)provincial writer and folklorist of Povorsklya Slobozhanshchyna

The purpose of the article is to analyze the literary heritage of the Okhlyrka historian, local historian, folklorist, and ethnographer Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlebov. The scientific novelty of the article lies in the study of Tverdokhlebov's manuscript literary works preserved in the collections of the Okhlyrka City Local History Museum in the Sumy region and in the introduction of previously unknown works by the author into scientific circulation. The research methodology is based on the principles of objectivity, historicism, and multifactorial analysis. To achieve the research objectives, interdisciplinary, retrospective, and structural approaches were applied, along with methods of description, comparativism, analysis, synthesis, and generalization.

Conclusions. The literary and folklore texts of O. D. Tverdokhlebov were analyzed, identifying their concept, text structure, presentation features, genre-style characteristics, typological traits, and lexical specifics. Special attention is given to the manuscripts of the works «Starosvitska Masnytsia (a true story)», «Popivna», «Fedot», etc., which highlight his writing style as a writer and folklorist.

Key words: O. D. Tverdokhlebov, local history, folklore studies, writer, folklorist, folklore, Slobozhanshchyna, Povorsklya.

Більше правди, побільше любові одне до одного
і більше устремління до знання!
Олександр Твердохлебов.

Самовідданість у труді, жертвна діяльність пролонгована в часі та спрямована на досягнення високої мети – гармонізацію суспільного життя. Так тлумачиться подвижництво у словни-

ках української мови. Самі ж подвижники є винятково пасіонарними особистостями, котрі мають особливі таланти та здатні покласти життя в ім'я обраної ними для служіння справи.

Одним із подвижників Слобожанщини другої половини XIX ст. – початку XX ст. був історик-краєзнавець, етнограф, фольклорист з Охтирки Олександр Дмитрович Твердохлебов (1840–1918 рр.).

Типовим, середньостатистичним містянином його назвати не можна. Реконструкція за архівними джерелами¹ та пильне вивчення біографії краєзнавця доводить це. У прижиттєвих енциклопедичних словниках відзначалося широке коло його занять – від етнографії до садівництва водночас², а співвітчизники кликали «ходячою енциклопедією», великим «знавцем Охтирського повіту та його старовини»³. Творча спадщина О.Д. Твердохлебова, розпорошена по музейним, бібліотечним, архівним фондам України та за її межами, доводить багатогранність його інтересів.

Спеціальних праць, присвячених О. Д. Твердохлебову обмаль. Відзначимо декілька енциклопедичного характеру заміток, присвячених краєзнавцю. Коротенький допис за авторством М. Сумцова «Твердохлебов Александр Дмитриевич» знаходимо в «Энциклопедическом сло-

варе» Брокгауза і Ефрона⁴. Деякі біографічні дані містить некролог на смерть О.Д. Твердохлебова знаного історика Д. І. Багалія, котрий зазначив, що той «мав дуже велику любов [...] до українського письменства взагалі, і сам [...] писав навіть українські байки й переклади»⁵. Невеличка довідка біографічного змісту також розміщена в доволі відомому еміграційному виданні – в «Енциклопедії українознавства» під загальною редакцією В. Кубійовича⁶.

Лише в другій половині XX ст. з'явилися перші розвідки біографічного характеру, присвячені О. Д. Твердохлебову. У 1962 р. світ побачила повноцінна розгорнута публікація В. І. Волиса «Александр Дмитриевич Твердохлебов – краєвед і етнограф»⁷. Час від часу окремі біографічні епізоди життя Олександра Дмитровича висвітлювалися місцевими краєзнавцями на шпальтах газет Сумщини, Полтавщини⁸. Найбільш повне, на нашу думку, сучасне дослідження загального спадку О. Д. Твердохлебова належить С. В. П'ятаченку. Йдеться про його статтю «Народна культура Охтирщини в науковій спадщині фольклориста, етнографа і краєзнавця

¹ Державний архів Сумської області, ф. 9.Т. 26, спр. 7828, 51 арк.; Отчеть о составе и деятельности земской медицины въ Ахтырскомъ уезде за 1912 р. Охтирський міський краєзнавчий музей. Ф. 10801/7, ДР. 987. Арк. 71–75; Метрична книга. Книга рестрації народжень, шлюбів, смертей м.Охтирка Георгіївська церква (Юрія) за 1918 рік: Державний архів Сумської області. Ф. 745, оп. 69. С. 109.

² С-в Н. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона Твердохлебов Александр Дмитриевич: Толкование. Т. 32 А. Санкт-Петербург, 1890–1907.

³ Міщенко Л. В. Олександр Твердохлебов – історик, етнограф, літератор // Сумський історико-архівний журнал. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/86921> (дата звернення: 16.02.2022)

⁴ С-в Н. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона Твердохлебов Александр Дмитриевич: Толкование. Т. 32 А. Санкт-Петербург, 1890–1907.

⁵ Багалій Д. Пам'яті О. Д. Твердохлібова // *Наше минуле*. 1918, ч. 2. С. 163.

⁶ Твердохлібов Олександр // Енциклопедія українознавства / гол. ред. проф. В. Кубійович. Т. Париж. 1955–2003

⁷ Волис В. И. Александр Дмитриевич Твердохлебов – краєвед і етнограф // Краєведческие записки Ахтырского краєведческого музея. Рукопись в 4-х т. [Б. м.]. 1962. Т. 3. С. 94–97.

⁸ Варченко І. Г. Олександр Дмитрович Твердохлібов – краєзнавець Слобожанщини та Полтавщини // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція, 7–8 грудня 1999 р.: матеріали. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 1999. С. 55; Ковальчук Н. Охтирщина у вирі Української революції. Період перший: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: 100 років боротьби Українська революція 1917–1921 // Кишенькова газета. Охтирка, 08 січня 2019 р. № 1/2. С. 14; Костюк В. Літописець рідного краю // Народна трибуна. Котельва, 08 січня 1985 р. С. 2–3; Криницький Ю. Г. Кому из літературних героїв я би поставив пам'ятник: сочинение. Приватний архів О. П. Криницької. На правах рукопису. 1990. 3 Арк.; Кучмай М. Його з вдячністю згадують // Прапор перемоги. Охтирка, 24 серпня 1968. № 100. С. 2; Любисток В. Його мрія стала реальністю // Народна трибуна. Котельва, 21 липня 2001 № 59–60. С. 5; Мегера Є. Охтирка в особистостях // Лідер. 2016. № 35. С. 17; Петренко М. Народився у Котельві. Наші славні земляки // Народна трибуна. Приватне зібрання краєзнавця М. В. Пшинки (Котельва Полтавської обл.); Полицук М. Охтирська гімназія крізь призму часу // Лідер. 12 квітня, 2010. № 19. С. 3; Ротач П. П. Доля «Літературної Полтавщини»: Твердохлебов (Твердохлібов) Олександр Дмитрович. URL: <file:///D:/Твердохлібов%20Хома%20Абищо%2038.pdf> (дата звернення: 15.02.2022); Свердлов Г. Краєзнавець О. Д. Твердохлібов // Прапор перемоги. Охтирка, 9 січня 1991. № 4. С. 2–4; Смирнов А. В. Некролог на смерть Твердохлебова // Ахтырский день. № 16 от 23 (10 августа) 1918. Охтирський краєзнавчий музей. Д. ф. Р-7641, оп. 1, стр. 318, арк. 43.

Олександра Твердохлібова (1840–1918)»⁹. Однак його суміжна з фольклористикою літературна творчість донині залишалася поза увагою. Усунути цю лакуну в репрезентації біографії краєзнавця Слобожанщини – головна мета даної розвідки.

Починаючи із 1858 р., Твердохлебов друкував фольклорні записи, а також власні оповідання етнографічного характеру, етюди з історії повсякдення різних верств населення в газеті «Южный край». У журналі «Киевская старина» впродовж 1882–1906 рр. Олександр Дмитрович виступив зі статтями й замітками щодо історії та культури Слобожанщини: «Ще про Гаркушу», «Спадкоємне полковництво», «Забутий куточок Приворскля», «До історії Скельського монастиря», «Скалки давнини в Зінківському повіті» та ін. Багато своїх подібних творів, кореспонденцій О. Д. Твердохлебов помістив у харківських часописах. Його творчими криптонімами були: Хома Абищо, Земляк, А. Т.¹⁰

Крім оприлюднених творів на сторінках київських, харківських часописів, звернімо увагу на те, що в Охтирському краєзнавчому музеї зберігаються окремі рукописи творів О. Д. Твердохлебова, введення яких до наукового обігу вважаємо доцільним з огляду на важливу й нагальну необхідність нашого часу в збереженні, підтримці, культивуванні української історико-культурної спадщини Слобожанського регіону¹¹. Хоча значна частина набутку краєзнавця була втрачена, проте наявні рукописи проливають світло на цю сторінку його багатогранної біографії.

Академік Дмитро Іванович Багалій писав, що О. Д. Твердохлебов мав дуже велику любов до українського письменства¹². У листах до академіка краєзнавець не лише викладав власні спостереження щодо місцевої народної творчо-

сті, але й ділився авторськими байками, перекладами, коротенькими віршиками на злободенні теми. Далі, зі слів знаного історика Слобожанщини, його захоплення викликали два вірші. Перший із них було написано у 1880-х рр. Він представляв легку сатиру на харківську стару громаду, яка, на його думку, приділяла недостатньо уваги українській літературі¹³. Для підтвердження зауваги Д. І. Багалій цитує два вірші Твердохлебова. Зокрема, це байка «Де до кого», в якій вказано на недостатньо активну діяльність членів старої громади в Харкові:

Гай-гай, гай-гай, брати мої,
На вас напали баглаї!
Залізли в теплу козушину
Та й знать не хочете Вкраїну.
Чимало світом ви мугили –
Себе на працю ворушили,
Попрацювалися та впять –
У просі теплому –лежать¹⁴.

Або ж:

А ви, пани, брати мої? –
Вас пригнітили баглаї, –
Під ними всі ви сиротину
Забули неню-Україну¹⁵.

На думку фахівців, твори О. Д. Твердохлебова – суто фольклорні. Проте вважаємо, що такий висновок дещо обмежений. Як відомо, під фольклором розуміють усну народну творчість. Синонімічно використовуються й інші терміни: народна поетична творчість / поезія / словесність тощо. Так, терміном «усна творчість народу» підкреслюється саме усний характер фольклору на відміну від письменства. Поняття «народно-поетична творчість» означає художність як ознаку, що відрізняє фольклорний твір від інших. Це ставить фольклор в один ряд з

⁹ П'ятаченко С. Народна культура Охтирщини у спадщині фольклориста, етнографа і краєзнавця Олександра Твердохлібова (1840–1918) // Краєзнавчі діалоги: Сумщина у сув'язі тисячоліть: матеріали регіональної конференції (м. Суми, 21 квітня 2021 року). Суми: НВВ КЗ СОІППО. 2021. С. 206–211.

¹⁰ Миценко Л. В. Олександр Твердохлебов – історик, етнограф, літератор // Сумський історико-архівний журнал. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/86921> (дата звернення: 16.02.2022).

¹¹ Твердохлебов А. Д. Де до кого: // Наше минуле. 1918, ч. 2. С. 163; Твердохлебов А. Д. Литовка, Боголюбовка и Бакировка. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1255/ДР-506; Твердохлебов А. Д. Попівна. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508; Твердохлебов А. Д. Старосветская масница (Бывальщина). На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508; Твердохлебов А. Д. Федот. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1256/ДР-110; Твердохлебов А. Д. Ясеновое, Грунька также Лебединского уезда. На правах рукопису Охтирський краєзнавчий музей, №КН1255/ДР507.

¹² Багалій Д. Пам'яті О. Д. Твердохлібова // Наше минуле. 1918, ч. 2. С. 162.

¹³ Багалій Д. Пам'яті О. Д. Твердохлібова // Наше минуле. 1918, ч. 2. С. 163.

¹⁴ Твердохлебов А. Д. Де до кого: // Наше минуле. 1918, ч. 2. С. 163.

¹⁵ Там само. С. 164.

іншими видами народної художньої творчості, зокрема, літератури. Якщо під «літературою» розуміти писемну художню творчість, а під «словесною творчістю» – мистецтво, «фольклором» – особливий розділ літератури, то фольклористику слід сприймати частиною літературознавства. Тому, на нашу думку, О. Д. Твердохлебов відбувся не тільки збирачем фольклору, але й літератором. Зібрані ним фольклорні зразки творчості було літературно опрацьовано та опубліковано.

Розглянемо докладніше неопубліковані О. Д. Твердохлебовим фольклорні твори, написані ним у 1860–1880-х рр., які зберігаються у фондах Охтирського краєзнавчого музею. Це, зокрема, рукописи «Старосвітська Масниця (бувальщина)»¹⁶, «Попівна»¹⁷, «Федот»¹⁸. Тексти побудовано від третьої особи, що робить їх об'єктивнішими і менш особистими. За функціонально-змістовими особливостями – це розповіді; за стилевими й жанровими характеристиками – тексти художнього й частково фольклорного стилю. Виняток становить «Старосвітська Масниця», яка за стилем виглядає репортажним записом. Зазначимо, що «Попівна» збереглася фрагментарно. Назви текстів указують на тему твору («Старосвітська Масниця») або ж на головного героя («Попівна», «Федот»). Тексти існують переважно у вигляді монологу, але із вкрапленням коротких діалогів-«інтерв'ю». Адресант представлений автором-оповідачем, а адресат – читачем. Кожен твір складається з мікротекстів, які сприяють розбудові певного завершеного міркування. Мова творів – українська, російська.

Для розглянутих текстів характерна мета-тема: релігійно-містичний світогляд сільського жителя. Типові міркування та «докази» існування відьом, «живих мертв'яків», «точних» знань ворожок про те, що буде, як буде, про «усяку погань», «чорного півня», «чортів» тощо. Все це досягається шляхом подання прикладів і «аргументів», а також своєрідним рухом текстів від «відомого» до «невідомого», і, навпаки, вживанням ключових слів, котрі сприяють інтеграції різних тем у єдину метатему світогляду героїв Твердохлебова. Асоціативний ряд «містичного словника» його творів доволі багатий: мара, ма-

риту, чорна коса, череп з косою, мертва, мертвяк, домовина, труна, ворожка, чорний півень, погань, гадюка, ввижатися, залякнути, (зла) личина, забісований, покійниця, осиковий кілок, могила та ін. Так само за детальним аналізування бачимо й решту текстуальних асоціативних рядів О. Д. Твердохлебова. Окремі слова, що посідають чільне місце у багатих на містику текстах О. Д. Твердохлебова, при пильному вивченні мають незначний відсоток від загальної кількості лексичних одиниць. Так, слів, що мають корінь «мер-», «вмр(у)», у розповіді «Попівна» зустрічається 13 разів, що становить 1,53 відсотка від загальної кількості (848 слів).

Структурно-граматична цілісність його текстів виражена не завжди узгодженням форм і зв'язків, зокрема щодо порядку слів, форм дієслів тощо. Категорія зв'язності у текстах представлена граматично і семантично. Граматична зв'язність виражається займенниками, еліптичними реченнями та реченнями із прямою мовою. Обрана форма зв'язності тексту забезпечується системою багатої образності. Для фольклорних записів притаманне недотримання усіх правил мови, оскільки самі вони потребують збереження діалектної ідентичності.

Основні мовні засоби образної виразності у текстах О. Д. Твердохлебова такі: епітети, метафори, іронія, риторичні питання, роздуми. Пунктуаційна сітка текстів також увиразнюється авторськими правилами. Подекуди три крапки допомагають передати читачеві свої хиткі, невпевнені, незакінчені на той момент міркування. Звуковий малюнок тексту відрізняється милозвучністю української лексики, що досягається характерним для української гармонійним чергуванням голосних і приголосних звуків.

У «Старосвітській Масниці» – своєрідній малій енциклопедії життя на Слобожанщині, написано образи сучасників фольклориста. На тлі повсякденності, одноманітності побуту О. Д. Твердохлебов пильно спостерігав і описував будні та свята регіону. Буквально із перших фраз-акордів читач поринає в колорит місцевої говірки, рясно деталізованої, густо пересипаної виразними засобами: «Гучно та весело справляли Масницю у

¹⁶ Твердохлебов А. Д. Старосветская Масниця (Бувальщина). На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 7.

¹⁷ Твердохлебов А. Д. Попівна. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 3.

¹⁸ Твердохлебов А. Д. Федот. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1256/ДР-110. Арк. 10.

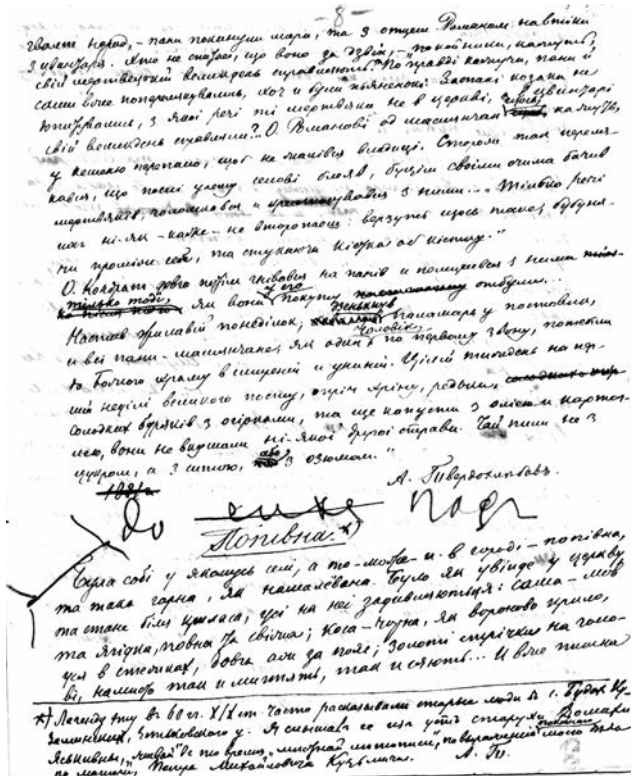
старовину поворсклянські пани. Цілісінька неділя до самого жилавого понеділка – музика, гості, бенкети. Та й як було не веселитись тоді? – усього доволі, усе некуплене. У кожного пана була своя винниця, у деяких і не одна (тоді ще не знали ні заводів, ні акцизного догляду); свої пасіки з омшаниками, свої стави; на токах як налито скирт, стоги сіна, мов ті гори: було, аж почорніють, стоячи не один рік без порухи. Визимувавшись на своїх харчах, бігали цілі табуни маштаків, свої були череди, свої воли круторогі: посполиті тоді чумакували панськими волами, мов справжні чумаки – по волі, по льоті, і, Боже, Ти мій, Господи! Скільки було вони навезуть з того Дону баликів усяких, й ікри, і осетрин, і бергамоти, і сливи, яких забажаєш, яблука-чернички, дулькиваті, склянка сивенька, зимниця, черешні, – що хазяїн, то й сорт надивовижу. А ліса, які були темні та непроглядні! Скільки там родило того оріха,

кислиць, жолудів. Дика малина, смородина, порічка, ожина – рви, збирай, скільки душа забажає»¹⁹.

Головна тема твору – святкування Масниці, поступово й цілком органічно розгалужується на кілька підтем: побут Поворсклянщини останньої третини ХІХ ст., козацтво, релігія, фольклор. Красномовні художні прийоми твору переконливо свідчать про майстерність О.Д. Твердохлебова як збирача й записувача фольклору.

Важливою частиною святкування Масниці завжди було частування традиційними для моменту «вареними, печеними, смаженими, холодними» стравами. Дуже колоритно описуються святкові їства: «Того, що тоді малось задля неї, у жодного (у розумінні кожного – Л. М.) заможного пана у своїй оселі, ні в якому городі не можна було у купців роздобути. У кладовій, у леднику, у погребі – бери, чого душа забажа. Меди, наливки, настійка [...] точили тоді не в бутилки, а в відерні сулії, варення того – медового й на цукрі – і не перелічити, скільки малось сортів, та не по баночці деякого, як тепер, а дюжинами банок, фунтів жодна по десять, або й побільше. Оріхи, цукати зсипались у сорокавідерні куфи (бочка, барило – Л. М.). А що тих яблук закладалось на зіму, свіжих, морожених, мочених у тісті – на меду й без меду, що кому уподобається; які тоді настоювались кваси, яка солонина зарублювалась у лед, скільки було тії усякої живноти. Було чим вередувать, було чим підторговувати й без того не згіршу хіть до їди»²⁰. Вареники пшеничні, гречані, ліниві, «мнишки, усякі пундики, млинці усякого кольору» – головні страви Масниці у великій кількості²¹.

Тому такий собі «о. [тець] Кондрат, для почину, ліпе первій вареник і шпурляє его в кип'яч, після о. Кондрата – протопопinya, після неї – усі поізжане»²². Примітно, що за описом Твердохлебова прямо на дерев'яних санях готувались вареники, бо стоїть «троєпічник, щоб ставить, бач, на его казанок або чавун з угіллям» та лежить хворостяна купа, «обтягнута повстю, а зверху – ятро з коврів та килимчиків, а ще над ними – рядно, про всяку, бач, погоду»²³. Тут же на санях

Фрагменти рукопису О. Д. Твердохлебова
«Старосвітська Масниця (бувальщина)»
і «Попівна».

¹⁹ Твердохлебов А. Д. Старосветская Масница (Бывальщина). На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 1.

²⁰ Там само. Арк. 1 зв.

²¹ Там само. Арк. 5.

²² Твердохлебов А. Д. Старосветская Масница (Бывальщина). На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 4 зв.

²³ Там само. Арк. 4 зв.

стілчики, «мішки, баклаги, сулії, горшки з маслом, з доброю і робленою сметаною, банки, скляні й череп'яні, з варенням, рогазянки з яйцями у висівках та в куделі»²⁴. Гуляння тривали цілий день і завершувалися пізно ввечері, або ж навіть ранком, а щедрі частування підкреслено носили символічний характер, оскільки насмакуватися млинцями представлено автором ледь не обов'язком усіх учасників.

Прискіпливіше студіювання твору «Старосвітська Масниця» вказує на наслідування стилю М. В. Гоголя й численні паралелі з його «Старосвітськими поміщиками», «Вечорами на хуторі поблизу Диканьки» та ін. відомими творами. Наприклад, помітною є подібність між описом Твердохлебовим взаємин головних персонажів твору – Петра Михайловича Гавенди та Василя Явдокимовича Макотруса з тим, що писав М. В. Гоголь у «Повісті про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем». Треба сказати, що сюжет про ворогуючих сусідів доволі розповсюджений у літературі, до прикладу, «Ябеда» (1798 р.) В.В. Капніста, байки Л. І. Глібова, «Кайдашева сім'я» (1878 р.) І. С. Нечуя-Левицького та ін. Традиційно протистояння пов'язано з матеріальним чи соціальним статусом, або з боротьбою за них.

Петро Михайлович Гавенда і Василь Явдокимович Макотрус – люди сімейні, доброї вдачі, але кожен прагнув вивищитися над іншим. Читаймо: «Пан Макотрус, по гонору, мав себе за справжнього магната на ляхській колір. Він дуже своїм шляхетством та худобою перед усіма вихвалявся. Пан Гавенда хоч худобою его і не перевищував, одначе, й того не забував, що Макотрус дальше дяка Чичибаби з грамотою не сікався, а він, пан Гавенда, аж трохи не три роки учився в Києві, та ще не аби у кого, а аж у самого протопопа Іоанна Леванди (де ж ему було понижатись?). Се було не по нутрові панові Макотрусові. «Стій же ти, – думає він собі, – стій, поповичу! Я тобі піднесу під ніс смашної кабаки!»²⁵.

Утім, на відміну від гоголівського сюжету, протистояння між ними не доходить до суду, а вирішується в «справедливому» двобої, після чого обидві сторони прийняли іншого як рівню.

За цим, на нашу думку, криється бажання автора «переписати» гоголівський сюжет, аби показати можливість вирішити будь-який конфлікт шляхом примирення, замість марнування життя на судові тяжби.

Обрані імена для героїв – Василь та Петро, підкреслюють середньостатистичну ситуацію конфлікту. Щодо прізвищ, то для Макотруса – це було означення улюбленого заняття, а саме: тягати за чуба, «маківки трусити», а от прізвище Гавенди походить від польського «гавенда» – специфічного жанру в польській літературі. Тож не дивно, що Макотрус постає малограмотним паном, а Гавенда – освіченою людиною. Між тим, саме вони обидва були зачинателями та активними поборниками Масниці, гуртуючи довкола себе місцевий люд для святкування.

Конфлікт між ними виник через макотрусів звичай «в самі губи цілуватись, чолом каючись» (кланяючись – *Л. М.*) з усіма та «маківки трусити» (тягати за чуба – *Л. М.*) церемоніально – «зграбає собі в руку [...] чуприну [співрозмовника – *Л. М.*] й перше прихиле [...] до землі, далі підійме вгору, та поводячи сюди й туди, немов приспівує повагом: «Гей-гей, який же ти, Богу, кеп, і маківки не навчився й досе трусить!»²⁶. Лисуватий, високого зросту Гавенда був не зовсім зручним об'єктом для повчань Макотруса. Однак спіткала і Петра доля багатьох візитерів Василя. Але ж «обома руками зібрав Гавенда Макотрусів чуб, і давай ему трясити маківку. Тому вже й не хочеться, а він его то на той бік, то на сей бік [...]. Мняв, мняв, поки захотів, потім одпихнув од себе, й настобурчивши шапку на голову, вийшов з горниць і поїхав собі додому, не оглядаючись ні на хазяїна, ні на гостей, що з незімків (не змикаючи – *Л. М.*) роти порозівляли»²⁷.

Після цього випадку спілкування між ними на тривалий час припинилося, хоча й відновилося згодом. І хоча йшлося не про матеріальні, а репутаційні втрати, втім вони виявилися доволі чутливими для Макотруса, адже цей випадок похитнув його самолюбівання, самовдоволення. Експозиція конфлікту – публічна, а тому вимагала відповідного розв'язку, утім автор уникає

²⁴ *Твердохлебов А. Д.* Старосветская Масница (Бывальщина). На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 3 зв.

²⁵ Там само. А. 2 зв.

²⁶ Там само

²⁷ Там само. Арк. 3.

цього прийому, чим демонструє реалізацію загального примирення поза сатисфакцією.

Важливою складовою «Старосвітської Масниці» є фіксація імен, прізвищ та прізвисьок місцевого люду. Приміром, перераховуючи гостей Макотруса, котрі прибували «хто – на коніх, а хто й на добрих круторогих волах», «стрибулькиватих» кобилах чи «на парі гнідих маштаків» О.Д. Твердохлебов називає: «довгій, мов верства» пан Горобчик, «здоровенній, наче копиця» майор Горненко, пани Мурло, Хрін-рябий, Хрін-прогонякській, Міняйло, Пурик, Кушніренко, Феденко, Гатальській, Онсак, Гурин, Шкурпила, Горонешуль, Гнідиченко, Холод, Задерачевський, Зайкевич, Нездолій, Оселедько та ін. гості святкового обіду на честь Масниці²⁸.

Після опису гостин у самого Макотруса О.Д. Твердохлебов «смакує» розваги просто неба, коли наче «чумацька валка за сіллю в Крим, рушають кінські сани за ворота», а за ними «цілий цуг коней, з челяддю, з музикою»²⁹. Справжній «караван», по обидва боки якого охорона «козацька верхи з шаблюками наголо, в високих кучмах-шапках», «рушає з міста, музика на грає», а «Макотрус ковальським міхом роздуває у казанку угілля» (прямо на возі – *Л. М.*)³⁰.

Особливу увагу О. Д. Твердохлебов звернув на громадські порядки, ностальгічно описуючи «золоті часи», «земний рай», коли «ще не малось на світі тих розумнях, що шмагали по спині [...] шпугою за суніці та за полуниці, ще тоді панство не навчилось різати кіс дівчатам та мазати їм голови дехтем і натикати поверх дехтю пірря за проруху; та правду кажучи, тоді й надібно не було нікому із дівчат притьмом у накритки йти, всі тоді жили запросто, усяк по-своєму, як умів»³¹.

Ефектно, з легкою іронією описував Твердохлебов українського козака та заселення слободи: «Козацька колошматка (побиття – *Л. М.*), тоді ще тільки починала улаштовуватися. Осадці понад Ворсклом, що кинулись до його з усіх

країв Дніпрового тогочасся ще за Богдана Хмельницького, раді-радісінкі були, що тут їх ніхто не спихав з ниви [...] що тут не було вже надібно жахатись та оглядатись на усі сторони, як зненацька гукне татарин, або лях заторохтить [...]. Звісно, козакові тихомирство іноді приходилось не по натурі, і він свою тугу по волі розважав, по старому звичаю, веселими гулянками у веселі дні»; або ж: «Частують козака не однією, не двома чарками, дочастували до того, що він уже на небі замість хмар баче кисіль, а потім немов дорога виповчує у его з-під ніг, і ему здається, що він не йде, а вертиться дзигною»³².

Тож головний сюжет «Старосвітської Масниці» автор доповнює короткими історичними замальовками, етнографічними й фольклорними сценами, колоритно описуючи як саме дійство, так і його учасників.

Доволі цікавим є запис Твердохлебовим історії про «Попівну», яку в «60-[х] р. XIX ст. часто розповідали старі люди у с. Будах Куземінського, Зіньківського повітах»³³. Краєзнавець записав її від «старої Домахи Яськівни, на той час «місцевого літописця»³⁴. Запис датовано 1861 роком.

Отож, головна героїня – попівна, «та така гарна, як намалевана [...] усі на неї задивляються: сама – мов та ягідка, повна та свіжа; коса – чорна, як вороново крило, уся в стемках, довга аж за пояс; золоті стрічки на голові, намисто так и мигтять, так і сяють [...]. И вже пишна та горда була: хто не слав до неї старостів – і купці, і пани деякі – нікому вона хустки не вчипила». Жила вона «у якомусь селі, а то, може, і в городі», а подруг не мала, «тільки одну й знала – свою молошну сестру»³⁵. Зав'язка сюжету відбувається довкола вроди, зокрема коси попівни, оскільки саме вона стала предметом особливої цікавості «сестри». Її постійні допитування не знаходили відповіді, крім одного застереження про те, що попівні «на світі не жить, коли тобі або кому іншому про се знати вдасться»³⁶.

²⁸ *Твердохлебов А. Д.* Старосветская Масница (Бывальщина). На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 3 зв.

²⁹ Там само. Арк. 4

³⁰ Там само. Арк. 4 зв.

³¹ Там само. Арк. 1

³² Там само. Арк. 6.

³³ Там само. Арк. 8

³⁴ *Твердохлебов А. Д.* Попівна. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 8.

³⁵ Там само. Арк. 8

³⁶ *Твердохлебов А. Д.* Попівна. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 8 зв.

Цікавість розібрала дівчину остаточно, аби дізнатися про таємницю попівни. Задля цього «якось під свято прийшла до неї [...]». Та й не почувла, як вона з хатини тихенько похилила двері та сумно на неї дивитьця [...]. А вона сидить перед верцадлом, череп з косою у неї на колінах, і вона – волосок до волоска на косі вичесує, та щось до неї промовля. Росчесала косу, убрала її стрічками та кісниками, поцілувала й наділа собі на голову та зирок у верцадло»³⁷.

Розкриття таємниці попівни викликало її смерть, що посіяло сум'яття в душі дівчини. Розмова з ворожкою наштовхнула на ідею попроситися з попівною. Із цією метою дівчина подалася в церкву, прихопивши із собою, відповідно до настанов ворожбитки, чорного півня. Три ночі дівчина ходила до церкви й бачила там дяка, котрий читав псалтир, та мертву попівну в домовині³⁸. Той факт, що «очі заплющені, тільки на виду немов міняється»³⁹, чітко вказує на символ потойбіччя, доволі поширений прийом у фольклорі. Кульмінаційною виявилася саме третя ніч, коли дівчина «пішла з півнем у церкву й стала у бабинці»⁴⁰. Саме цієї ночі мертва попівна сиділа в домовині й шукала очима дівчину, обмаривши перед цим півня. Унікаючи зустрітися очі в очі, притиснувши півня до себе, дівчина кинулася навтьоки з церкви, а «мертва за нею [...] от-от дожене [...]»⁴¹. Утім майже на порозі рідної домівки попівна наздогнала «сестру», але та не розгубилася й кинула півня межі очі. І враз всі півні по селу прокукурикали, що ознаменувало світанок, кінець «чорним чарам» і «мертву як лизень злизав»⁴². Наступного дня попівну поховали, а її молошна сестра до сивих кіс діувала, така «доля її була на сім світі»⁴³.

Цей моторошний драматичний сюжет доволі подібний до того, що зустрічаємо у гоголівському «Вій». Це проявляється загалом у темі та ідеї записаної розповіді, а також у деталях, як-

то «три ночі», домовина, мертва дівчина, опис дівчини в домовині, захисний оберіг (півень, кола від нечистої сили), церква (як місце дії), пошуки мертвим того, хто прийшов у церкву та ін. Але, на відміну від гоголівського Хоми Брута, який гине від власного страху перед Вієм прями-сінько в церкві, «твердохлебовська» дівчина втікає від попівни і рятується, оскільки смерть її не знаходить на місці сакрально-містичних дій. Ви-словимо також припущення, що очевидна подібність згаданих тут творів заперечує головну тезу тих літературознавців, які вважають твір Гоголя авторською містифікацією Вія із вигаданим ним сюжетом. Навпаки, навіть на рівні емпірично-описових спостережень можна стверджувати, що і «Вій» М. В. Гоголя, і «Попівна» О.Д. Твердохлебова є виявом народної уяви, яка витворила подібні образи в такому містично-фантастичному виконанні.

Як продовження теми містичного у фольклорному зібранні Твердохлебова є твір «Федот», однойменний герой якого невідомо звідки взявся в селі Н. Подейкували, як писав автор, що місцевий пан виміняв його за три чверті гороху та козу з двома козенятами⁴⁴. Для посилення експресійності в тексті Твердохлебов ретельно виписує характерні антропологічні характеристики (високого зросту, ніс плескатий), особливо й не випадково акцентуючи увагу на очах, що повіками прикриті, як наче крильцями метелика⁴⁵. До того ж, Федота так боялися, що навіть місцеві знахарки, відьми-чарівниці воліли про нього не згадувати і в голос ім'я не промовляти⁴⁶. Страх перед Федотом та його силою змушував односельців брати того кумом, сватом, названим братом, старшим на весіллі та для інших почесних місій, що вказувало на винятковий статус і ставлення до нього з боку місцевої громади. Навіть вовк, і змія, і «всяка інша всячина» мали страх перед ним та тікали від нього за три девять земель⁴⁷.

³⁷ *Твердохлебов А. Д.* Попівна. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1258/ДР-508. Арк. 9.

³⁸ Там само. Арк. 8 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. Арк. 10

⁴² Там само

⁴³ Там само. Арк. 10 зв.

⁴⁴ *Твердохлебов А. Д.* Федот. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1256/ДР-110. Арк. 1.

⁴⁵ Там само. Арк. 1.

⁴⁶ Там само. Арк. 2.

Доповнює характеристику Федота заувага про те, що був він майстром на всі руки, всіма ремеслами володів й міг будь-яку забаганку втілити в життя, навіть ту, про яку лише перекази ходили і якої ніхто й ніколи не бачив⁴⁷. І кров умів замовляти, і чужу бджолу приманювати, й молоко повертати, й знахарювати⁴⁹. Проте, коли в церкві служба проводилася, то ходив туди спеціально, аби в бабинці постояти⁵⁰.

Звісно, завдяки мірошництву гроші в нього водилися. Це дозволило утримувати родину – дружину Параску й п'ятеро дітей. І, якщо історій, пов'язаних із дітьми, у творі не зафіксовано, то про дружину та їх взаємини сказано достатньо, аби скласти уявлення про сімейні традиції⁵¹. До Федота односельці ставилися як до перевертня, а до його Параски – як до відьми⁵². Утім ірраціональні докази її відьмацтва в тексті відсутні. Тому побутові звичаї автор екстраполює на чоловіка, котрий і про родину дбає, і господарство веде, і з «нечистою силою» знається.

Через увесь твір червоною ниткою проходять різні життєві історії Федота. Проте закінчується твір важкою смертю Параски, що розвінчує фактично надлюдські здібності Федота, який у фінішному епізоді постає звичайною людиною, безпорадною перед Богом та законами природи.

Виклад характеризується «живим» усним мовленням, котрий «пересипано» небилицями, побутовими комічними історіями, фантастичними пригодами, емоційними замальовками, які увиразнюють історії Федота, насичують їх яскравими барвами, вражають самобутністю. Російськомовний текст вирашно насичено українськомовними зворотами, прислів'ями, приказками, примовляннями, наприклад: «зацокотали баби», «маленька іскорка перед полум'ям», «дівчина вже на порі», «Господь з тобою!», «прикусила язичок», «орудувавший бісовською силою не гірше, як гарний чабан овчарками», «людина на те й людина, аби на чомусь та спотикнутися», «водила за ніс усіх хлопців», «волочили за чуби»,

«за таку, як була вона дівкою, і чуба не жалко», «щоб тебе чорт не минув», «старий, мов чорт, а лисий, мов хорт», «світ за очі, та в редчину сушню», «і ступа нехай щупа», «каша – всьому в хазяйстві голова», «щоб оговір на все село пішов», «і піп у церкві помиляється», «без дідька не обійшлось», «як набігло, мов поросят у клуню», «бий вас лихая година», «матери его біс», «тю на тебе», «в набір возьму», «не тільки світа, що у вікні», «гріх у міх, та й під лавку, та й насів», «перва дукачка на всю округу», «врізати на скрипку», «піду гопака» та ін. Зустрічаємо і повну, невсичену українську приказку: «на вовка помовка, а заїць кобилу звів», «хіба охотників лове звір?», «всі помремо, та не разом», «всі помремо, та не знаєм, коли», «у кума весілля, а мої одбутки», тощо⁵³.

Для цього та інших творів О. Д. Твердохлебова характерні сентенції, набуті внаслідок життєвого досвіду. Приміром показовою такого кшталту є заувага про «сродню» справу: «людині так на роду написано жити на цьому світі так, щоб він не вмів робити те, чого не знав, а все-таки знайдеться із багатьох одна така справа, яка полонить її з усіх сторін, як сіль рибу у воді, і [...] як би вона [...] не відкручувалася, [справа – Л. М.] вчепившись, як колосок щериці замре, довго-довго, а інколи навек не відпускає»⁵⁴.

На нашу думку, Федот постає уособленням справжньої особистості, втіленням українського духу, увиразненого на тлі тогочасного соціального життя. Можна по-різному ставитися до його життєвих історій і легенди односельців про перевертня, однак вочевидь, що сам автор захоплений величчю його постаті. Побіжні зауваги про постійні «зникнення» із села наштовхують на думку про те, що автор могло бути натякав читачеві на те, що Федот козак-характерник.

Збереглися також його вірші та поетичні переклади з російської мови, зокрема байок

⁴⁷ Там само. Арк. 3.

⁴⁸ Там само. Арк. 3.

⁴⁹ Там смо.

⁵⁰ Там смо. Арк. 3.7.

⁵¹ Там само. Арк. 3.

⁵² Твердохлебов А. Д. Федот. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1256/ДР-110. Арк. 7.

⁵³ Там само. Арк. 7-9.

⁵⁴ Твердохлебов А. Д. Федот. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей, № КН 1256/ДР-110. Арк. 2.

І. С. Крилова. Посмертно в журналі «Наше минуле» (1918 р., ч. 2) видруковано вірш О. Д. Твердохлебова «Де, до кого»⁵⁵, а також переклад байки Крилова «Парнас»:

Тоді як в Греції богів порозганяли,
І ґрунти їх на мир ділити стали, –
Комусь-то і Парнас
Під чергу в пай діставсь.
От господар новий, йому нівроку,
Ослам одвів його в толоку,
Пасуться, козаки і чутку добули,
Що перше музи тут жили.
Еге! Так ось, яка новість!.. Ви чули?
Недаром же і нас сюди турнули:
Обридли співи муз в тутешній стороні,
Тепер черга і нам тримать свої пісні...
Глядіть же, братця, не зівайте,
Парнас, як мога, звеселяйте.

Знався О. Д. Твердохлебов також із багатьма сліпцями-лірниками, бандуристами Охтирського, Зіньківського та інших повітів Харківської губернії, від яких записав немало пісень і дум.

У 1904 р. значну частину своїх рукописних матеріалів О. Д. Твердохлебов передав історико-філологічному товариству при Харківському університеті. Лише невелика частина рукописів зберігається в архіві Охтирського краєзнавчого музею. У подальшому варто археографічно опрацювати їх та видати окремою збіркою.

Отже, набуття фольклором літературних форм відбувалося завдяки подвижництву його збирачів. Плідним імперативом літературної творчості О.Д. Твердохлебова є тяжіння до фольклору. Його твори чітко вирізняються синкретичним, фольклорно-літературним характером. Вони надзвичайно органічно увібрали в себе народні легенди, перекази, пісні, примовляння, усну історію, доповнені обраними для цього сюжетами повсякдення, регіональним колоритом. Саме це індивідуалізувало творчість Твердохлебова, транслювало його світоглядні орієнтири та ставлення до ключових концептуальних універсалій – Добра і Зла.

References

1. Liubystok V. (2001). *Yoho mriia stala realnistiu*. Narodna trybuna. Kotelva, 59-60, 5 [in Ukrainian].
2. Mishchenko L. (2022). Oleksandr Tverdokhliebov – istoryk, etnohraf, literator. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, 6, 19–28. [in Ukrainian].
3. Piatachenko S. (2021). Narodna kultura Okhtyrshchyny u spadshchyni folklorysta, etnohrafa i kraieznavtsia Oleksandra Tverdokhlibova (1840–1918). *Kraieznavchi dialohy: Sumshchyna u suviazi tysiacholit*. Sumy, 206–211. [in Ukrainian].
4. Volys V. (1962). Aleksandr Dmitrievich Tverdokhlebov – krajeved i etnograf. *Krajevedcheskiye zapiski Akhtyrskogo krajevedcheskogo muzeja*. 3, 94–97. [in Russian].

⁵⁵ Твердохлебов А. Д. Де до кого : // Наше минуле. 1918, ч. 2. С. 163.